

سه آرامگاه برجی از دوران سلجوقی *

نوشته: دیوید استروناخ

و

کالیلر یانگ

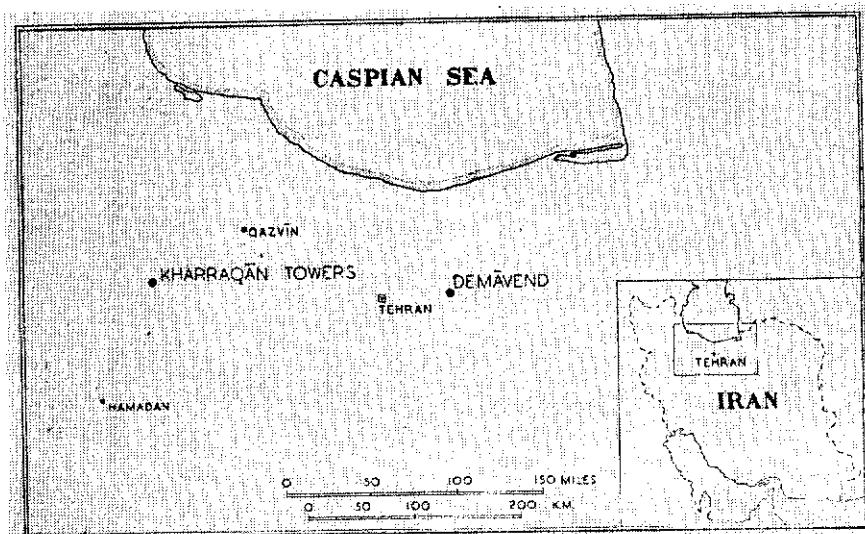
ترجمه

مجد هرم

در ضمن کاوش‌هاییکه در بخش غربی ایران بمنظور یافتن ویرانه‌های باستانی دوره‌های ماد و هخامنشی بعمل می‌آمد و آرامگاه اختصاصی مربوط به دوره سلجوقی در ۱۲۰ کیلومتری شمال شرقی همدان بالای منطقه خرقان کشف گردید. (شکل ۱) در حین بررسیهای مجددی که آقای استروناخ در کنار شهر دماوند (شکل ۱) بعمل آورد سومین برج آرامگاه همانند دو آرامگاه پیشین را پیدا نمود. طرح کلیه بخشها این آرامگاه‌های زمانند دو آرامگاه پیشین است.

در این مقاله کوشش شده است که بشرح مقدماتی هر دویک

* این مقاله که اصل آن در جلد چهارم مجله ایران بزبان انگلیسی چاپ شده از نظر اهمیت و عمق مطالب آن برای مجله بررسیهای تاریخی ترجمه شده است.

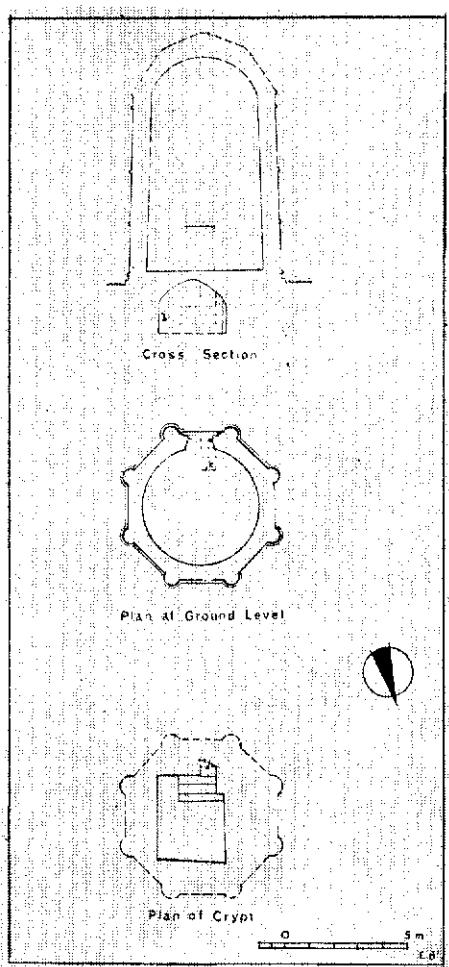

شکل-۱- محل تقریبی برجهای دماوند و خرقان در روی نقشه ایران

از این سه بنای تاریخی بپردازیم . و برای روشن شدن چگونگی مواد و نوع مصالح آنها ابتدا بشرح آرامگاه کنار شهر دماوند پرداخته ایم .^۱

برج آرامگاه گنبدی شکل کنار شهر دماوند (اشکان ۲-۴).
شهر کوچک دماوند در دوره مسطحی در هفتاد کیلومتری شرق تهران (شهر کوچک دماوند در دره ها و کوهسارهای باصفای در هفتاد کیلومتری شمال شرق تهران قرار دارد . مترجم) و ۲۰ کیلو متری جنوب کوهی که بنام آن معروف شده است فرادارد و تقریباً در محل تلاقی سه حوزه باستانی حول وحوش مازندران یعنی قوس Qumis و جبال و خود منطقه دماوند واقع شده و خیلی پیش از دوره سوم هجری (دهم میلادی) بسبب وجود مزارع غله و باغات و

۱- در این مقاله هدف اصلی تحت الشاعر قرار گرفته و بیشتر بشرح و ارتباط آرامگاههای خرقان مبادرت شده است امکان دارد آقای استرو ناخ در آینده بشرح و بستگیهای آرامگاه برجی دماوند بپردازد .

شکل ۲ - مقطع عرضی و طرحهای برج دماوند

تا کستانهای خود معروف بوده است.^۲

در طول زمان به سبب دارا بودن آب و هوای خوب بعنوان بیلاق و راه کوهستانی مشهد^۳ مورد علاقه هردم بوده و همچنین در دوره‌های اخیر هرود ۲-ر-ک به سرزمینهای خلافت شرق تالیف لسترنج G.Lestrange کامبریج ۰۲۱۹۳۰ م نقشه ۵ وسی ۳۷۱

۳-ر-ک مسأله ایران و ایرانی تالیف کرزون G.N.Curzon جلد ۱ . اندن ۱۸۷۲ ص ۲۹۹ .
(۳)

توجه بسیاری از مسافران و جهانگردان اروپائی نیز قرار گرفته است^۴

جیمز موریه James Moreir اظهار میدارد که شاید اولین مسافران و سیاحان منطقه دماوند مارادر تعیین مسافت بی خبر گزارده باشند او میگوید که خود شهر در اولین دید بو سیله برجهای قدیمی و بلند بطور واضح نمایان میگردد^۵ واشاره میکند باینکه بطور کلی نمای اصلی برجها مشرف بسوی شرق ساخته شده است^۶.

اکنون بشرح برج آرامگاه واقع در کنار دماوند بر میگردیم چارلز استوارت Charles stuart چنین گزارش میدهد که با تفاوت همراهانش از رودخانه اصلی دماوند برداشته تپهای بالامیرون و به یک برج آجری میرسند که نه تاریخ ساخت آن معلوم است و نه مورد استفاده آن فقط از محل این برج منظرة زیبای آبادی و دره بچشم میخورد^۷

خانم شیل Sheil اساساً درباره وجود هر گونه آثار باقیمانده اعم از برج و چیزدیگر از ویرانهای باستانی دماوند صحبتی بعیان نیاورده است^۸ و در نوشته های او خواه مستقیم و خواه غیر مستقیم مطالب قابل ملاحظه ای در باره دماوند و برج آن که حاکی از کشف اثر تاریخی باشد دیده نشده است^۹

۴- برای نام جهانگردانی که از دماوند بازدید بعمل آورده بمقاله مازندران آقای مینورسکی از بخش دایرۀ المعارف اسلامی مراججه کنید.

۵- ر-ک به دو مین مسافت به ایران، ارمنستان و آسیا تأليف جیمز موریه لندن ۱۸۱۸ ص ۵۳۴

۶- همان کتاب تصویر ۱۵

۷- گزارش و قایع روزانه از مسافت شمال ایران . تأليف اشتارت C.Sturt چاپ لندن ص ۲۴۹

۸- نظر اجمالی به زندگانی و آداب و رسوم مردم ایران تأليف خانم شیل Lady sheil لندن ۱۸۵۶ ص ۲۴۹

۹- نهرست آثار ملی قابل ملاحظه ایران که در موزه ایران باستان تهران از آنها نگهداری میشود و هنر ایران (Survey) تأليف آرتور دیو فام پوب ۲۹۳۹-۲۹۳۶ و نهرست بسیار جامع آثار تاریخی دماوند که متأسفانه نامی از برجها در آن ذکر نشده است گردآورنده صنیع الدوّله که یکی از ملازمان ناصرالدین شاه بوده و در سال ۱۸۸۳ از دماوند بازدید بعمل آورده است و همچنین به کتاب مطلع الشمس (فارسی) تأليف محمد حسن خان صنیع الدوّله رجوع کنید تهران ۲۰۱۳-۱۳

پس از آشنائی به تبعات و نوشه‌های دونالد ویلبر Donald Wilber متخصص معماری ایران در دوره اسلامی روشن شد که با توجه به شیوه و نکات فنی بنای مورد ذکر کاملاً امکان دارد که این برج متعلق بدورة سلجوقی باشد (این برج در جانب شرقی شهر دماوند بنا گردیده است).^{۱۰}

در بین بسیاری از محققان و همکاران ما که درباره برجها تحقیق و یادداشت برداری می‌کنند ممکن است افرادی هم باشند که بنام رابرت بایرون Robert Byron نویسنده با استعداد و مؤلف با ذوق کتاب راه جیحون (The road To Oxiana) که در اوایل جنگ جهانی دوم وفات یافت برخورده نموده باشند. هر چند در زمینه تحقیقاتی که اورده برج‌ها بعمل آورده است هیچ نشريه‌ای وجود ندارد ولی در بین مدارک و اوراق گردآوری شده‌وی که همه آنها پس از فوت او بدست آقای درک هیل Derek Hill رسیده است تصویر برجی وجود دارد و از آن استنباط می‌شود که آن برج در نزدیکی شهر دماوند واقع بوده است. این مدارک که در حقیقت آخرین سند موجود بود و آقای هیل بالطف فراوانی آنها را در اختیار آقای استروناخ قراردادند، برای روشن نمودن موضوع مورد بررسی و تحقیق ایشان بسیار مناسب و حائز اهمیت بود.

بطوریکه قبل از ساخت برج با کمی فاصله در شرق محل کنونی شهر قرار گرفته است و از آنجا دورنمای قهقهه‌ای رنگ زمینه‌ای خشک که با غات سرسبز و پرپشت دماوند را احاطه کرده است بخوبی دیده می‌شود و با این ترتیب دور تادور شهر را خشکی فرا گرفته و از دو راه میتوان به برج رسید. یکی از این راهها از خیابان اصلی شهر شروع می‌شود و پس از عبور از پلی باریک (پیاده رو) و گذشتن از جلوی مسجد جامع جاده به آرامگاه برجی میرسد. راه دیگر پس از عبور از پل جاده اصلی که تقریباً از فاصله کمی بیش از نیم کیلومتری جنوب برج قرار دارد به برج منتهی می‌گردد.

۱۰ - معماری دوره اسلامی ایران (زمان ایلخانیان). تألیف ویلبر D.N.Wilber چاپ دانشگاه پرینستون Princeton. ۱۹۵۵-۱۳۱ ص.

در حال حاضر با تغییراتی که پس از تعمیرات در مدخل برج (تصویر ۱-الف) داده شده استونیز بسببریزش قسمتی از گچ بریهای سقف و دیوارهای درونی و قدان تزئینات و نقوش اولیه بسته می‌توان گفت که آیا این‌بنا ارزش تاریخی دارد یا خیر؟

ولی اطلاعات ضمنی و فرعی هم‌مان که برای پیدا کردن نام اصلی صاحب این‌بنا حائز اهمیت است سبب دقت و کنجدکاوی می‌گردد و چنین می‌پندارند که این آرامگاه بیکی از ساکنین محلی بنام شیخ شبیلی که روزی مرجعی بر جسته و معروف برای اهالی دماوند بوده و در اوخر سده سوم هجری (اواخر سده ۹ و اوایل سده ۱۱ میلادی) میزیسته تعلق دارد.

ابوبکر دولف بن جحدر الشیبلی Abu baker Dulaf . b . Jahdar - al - Shibli سنی متصرفی بود^{۱۱} که در سال ۲۴۷ هجری (۸۶۱ م) در بغداد متولد شده و تابعه از سال ۲۹۰ ه (۹۰۱ م) بعنوان والی یافرمانروای دماوند معروف شده بود و در سال ۳۳۳ ه (۹۴۵ م) ببغداد برگشت و پس از اینکه مدته طولانی صدمات زیادی را متحمل گردید وفات نمود و در همانجا مدفون شد که هنوز هم قبر او در بغداد پابرجا می‌باشد. با توجه به حقیقت بالا و در عین حال با درنظر گرفتن این نکته که برج ناگیرده مسلمان بدوران سلجوقی مربوط است بهیچوجه نمیتوان تصور نمود که کمترین ارتباطی با شخص الشیبلی داشته باشد معمّه‌ذا جای شگفتی است که یک روایت بسیار معروف محلی تاریخ بنای برج را بقرن سوم هجری (دهم میلادی) وحداً کثر سده چهارم هجری (سده ۱۱ میلادی) منتسب میدارد. شکل خارجی برج آرامگاه با طرح هشت‌ضلعی که گوهه‌های آن در پائین گنبدهای بصورت نیم‌دایره و کاملاً منحنی است ولی خود گنبدهای برج بشکل هشت گوهه‌ای ساخته شده که زوایای آن تا نوک گنبدهای بخوبی نمایان است^{۱۲} (شکل ۲).

۱۱- به ک مقاله الشیبلی اجز و مقالات دایرة المعارف اسلامی نوشته میکنون Massignon.
۱۲- برج دماوند درست همانطور است که در عکسی از بازیرون بجا مانده میباشد چون عکس از نیمرخ بنا گرفته شده است تعمیرات بنایخوبی دیده میشود و عکس‌های اخیر هم پس از تعمیراتی که چندین سال پیش بوسیله اداره فرهنگ انجام گرفته از محل هردو تعمیر دیده میشود.

در درودی برج بطور کلی تجدید بناسده است. در قسمت بالای آن (تصویر ۱ - الف و ۳ - ب و ۴ - ب) دو گوشواره (طاچه هانند) بحالات اصلی و دست نخورده باقی مانده است. در بالای آن دو طاچه یک قاب آجری دیده میشود که احتمالاً بدنده داخل آن جای نصب کاشی های لعابی منقوش بوده است (مانند کاشی های لعابی منقوش که در مناره تاریخانه دامغان بدست آمده (۴۵۰ ه و ۱۰۵۸ م)^{۱۳}) در بدنده کتیبه مذکور خرابی نسبتاً بزرگ افقی مشاهده میگردد، و نیز در بالای آن خرابی یک اسپر Esper (در اصطلاح معماری به بدنده بنا اسپر گویند) مربع شکل دارای چهار ستاره میباشد که هر ستاره از ترکیب دو مربع متقاطع بوجود آمده است و در بالای این ستاره یک اسپر ساده (خالی از هر گونه آرایش) و یکسان در بالای اضلاع برج ساخته شده است. در هر یک از هفت ضلع دیگر سطح جانبی برج از زیر اسپری ساده بپائین سه اسپر عمودی چهار گوشه که هر کدام با نقش مخصوصی با آجر تزئین شده اند دیده میشود. (شکل ۴ و تصاویر ۲ - ب و ۱ - ب) پایه این اثر تاریخی که قسمتی از آنهم ریخته شده در روی دولایه سنگی قرار گرفته است. (شکل ۲ تصویر ۵ - الف)

قسمت داخلی برج :

اطاق اصلی آرامگاه دایره وار ساخته شده و دارای زیرزمینی راست گوشه است که سقف آن هلالی شکل میباشد. در دیوارهای داخلی برج شبیه محسوسی بچشم میخورد. از این رو قطر بالائی حلقه گنبد تقریباً ۳۰ سانتیمتر کمتر از قطر کف آرامگاه حدس زده میشود (شکل ۲) با این حال سطح داخلی گنبد از نیمه بپائین صاف بنظر میرسد. دو پله سنگی بازدید کننده را به دخمه ایکه زیر اطاق برج ساخته شده راهنمایی میکند و در دیوارهای سنگی و خشن دخمه علائم تعمیراتی که اخیراً در آن انجام شده بخوبی دیده میشود.

با اینکه قطر داخلی سطح کف اطاق اصلی گنبد ۴/۸۵ متر است ارتفاع کلی بنای تاریخی از پایه آجر کاری تابالای گنبد به ۹/۸۹ متر میرسد در صورتیکه

^{۱۳} - ر - ک به معماریهای دوره اسلامی تالیف ویلبر جلد ۶ - بخش ۱ ص ۳۰ -

ارتفاع دیوارهای که سفیدکاری شده‌اند تا شروع حلقه گند تقریباً ۷/۷ متر از کف اطاق اصلی آرامگاه می‌باشد.

حداکثر ارتفاع دخمه سنگی پائینی ۴/۲۵ متر است که قوس طاق آن از ۹۵ سانتیمتری کف بسیار قدیمی آن شروع می‌شود.^{۱۴}

از شرح مختصری که درباره تصاویر این مقاله که در پایان آن قرار دارد چنین برمی‌آید مطالب جدید بدست آمده از برج دماوند مرحله‌نوین را درباره بررسی و تحقیق آرامگاههای بر جی پیشین ایران بوجود خواهد آورد. اما برای اینکه بتوان تاریخ صریح و روشن تری برای برج دماوند پیشنهاد نمود باید تاجاییکه امکان دارد قدیمترین بنایی مشابه را در نظر گرفته و آنها را مورد بررسی قرار داد. با مراجعه و بررسی خصوصیات آرامگاههای سامانیان در بخارا و برجهای موجود پیش از آنها حتی کوچکترین رابطه‌ای بین آنها و برج دماوند دیده نمی‌شود. زیرا آرامگاههای دوره سامانیان خود از تجلیات بی‌مانند معماری اوایل سده دهم میلادی (سده چهارم هجری) بشمار می‌آیند و از هیچ محل دیگر اقتباس نشده‌اند.^{۱۵}

در آغاز بررسی مشاهده می‌شود که گند هشت‌ضلعی با پایه برجسته دماوند و آرامگاههای چهارگوش بخارا هردو، چه از نظر طرح و معماری و چه از نظر مصالح ساختمانی و نوع کار باهم مغایرت دارند.^{۱۶}

۱۴- برای تعیین مقیاس نقشه‌های این برج و دو برج آرامگاههای دیگر که توسط دوشیزه الراابت بیزلى بعمل آمده ازوی بسیار مشکل‌ترین قسمت‌های مختلف نقشه ترسیمی بیزلى در شکل ۲ دیده می‌شود.

۱۵- رک به توران Turan تالیف کن وینر Cohn-Wienor چاپ بر لین ۱۹۳ میلادی تصاویر ۲۹۱ و بولتن مؤسسه تحقیقاتی آمریکائی، پخش هنرهای ایران و جلد ۴- باستان‌شناسی من ۱۹۸-۲۰۹ به سوروی Survey تالیف پوپ س ۹-۶۴۷-۷۰-۹۴۶-۹ پوپ س ۹-۶۷۴-۱۴۷ وص

۱۶- شکل ۳۲۴ سوروی Survey

۱۷- برای آگاهی بیشتر به تصاویر ۲۶۰-الف و ب سوروی و به معماری دوره اسلامی و تریبونات آن تالیف دوك هیل و اولک گربر چاپ لندن ۱۹۶۴ م اشکال ۱ و ۲ را نگاه کنید.

آرایش موجود در هر دو نوع آرامگاه از نظر نما و شکل ظاهری ، شبیه یکدیگر هستند و تعداد زیادی طرحهای ترکیبی هندسی در سطح خارجی دیوارهای آنها دیده میشود. و در نمای هردو بنا قابهای باریک افقی در چهار ردیف که اسپر (بدنه) و سطح آنها بوسیله یک خط آجری افقی از هم جدا شده‌اند هر اسپر را از اسپر مجاور آن تمایز می‌سازد. در هر دو نوع گنبدهای علائم مشخصی وجود دارند که نشان میدهند طرح گنبدهای دماوند از معماری دوره سامانیان متأثر گردیده است. یک تشابه لطیفی بین این دو انواع معماری برقرار است^{۱۸}. و شایسته است به سه موضوع که در اغلب طرحهای آجری داخلی آرامگاه بخارا بچشم میخورد اشاره شود. شیارهای باریک ستونها و ردیفهای لوزی‌های متشابه^{۱۹} آرامگاههای سامانیان عیناً در اسپرسدر ورودی برج دماوند دیده میشود (تصاویر ۳-ب و ۴-ب) و همچنین آجرهای خفته‌وراسته (در اصطلاح معماري به طرح آجری پله‌ای مانند اتلاق می‌گردد^{۲۰}) شبیه ۸ مانند طرحهای رایج دوره‌های پیشین در اینجا با سبک و ذوق هنری بهتری مورد استفاده قرار گرفته است . (شکل ۴ و تصاویر ۳-الف و ۳-ب) .

با توجه به بناهای اوایل نیمه دوم سده دهم هیلادی (۳۴۹ هجری) اقلال در مسجد جامع نائین چند نمونه طرحهای کامل آجری قابل ملاحظه که برای تزئین نمای بیرونی بنا بکار رفته مشاهده می‌گردد . و برای این چنین طرحهای عمق دار ، فرو رفته ، زیگ‌زاگ ، موتفیهای مورب و طرحهای لوزی‌پله‌ای مختلف العرض هیچ اسپر طاقدار ساخته نشده است^{۲۱} . نمونه‌های قدیمی تر آنها را می‌توان از نمای ایوان مسجد جامع نیریز (۳۶۳-هجری)^{۲۲} بدست آورد . در اینجا تعدادی از طرحهای لوزی‌پله‌ای در کنار

۱۸ - بدیوه درباره بناهای تاریخی بخارا بسوری اشکال ۴۵۶-الف و ب را نگاه کنید

۱۹ - رک به تصویر ۲۶۴-ب سوروی

۲۰ - همان عکس سوروی

۲۱ - رک به شکل ۳۱۶ سوروی . با وجود اینکه تاریخ طرحهای آجری مشخص نشده ولی از

روی ترتیب قابهای باریک میتوان خصوصیات او را آنها معلوم ساخت .

۲۲ - در این باره بمنوان بهترین مأخذ به سوروی ص ۹۴۹ نگاه کنید

یکسری شیارهای نا هرتب قرار گرفته اند که ممکن است به شیار طرحهای ستاره‌ای هافندی که در دماوند دیده شده کاملاً شباهت داشته باشند (تصاویر ۴ - الف وب وب)^{۲۳} ولی در این نمونه یک اختلاف اساسی و مهم وجود دارد : طرحهای لوزی ذکر شده در روی اسپر زیر طاقهای قوسی ساخته شده که خود آنهم بخوبی بیک اسپر چهار گوش متصل است^{۲۴} . مجدداً در بخش‌های افقی بین این اسپرهای چهار گوش و آن چندردیف طرحهای مقاطع آجری دماوند شباهت کمی بچشم می‌خورد .

بالاخره پیش از اینکه از مطالعه آثار سده دهم میلادی (سده سوم هجری) صرف نظر کنیم طرحهای لوزی پله‌ای را که در میان قابهای باریک جالب سردوروی دیکی از آثار آل بویه که در اصفهان بکار رفته باید دقیقاً موردنبررسی و سنجش قرار دهیم^{۲۵} . ولی طرح آن با طرحهای دیگر فرق دارد . این نمونه طرحهای سده دهم مستقیماً بطور بسیار حسوسی طرحهای آثار بعداز خود را متاثر ساخته اند . زیرا از این سنجش استنباط می‌گردد که نه تنها این هیراث هنری در دماوند دوام یافته است بلکه در شهرهای هجاور آن مانند سمنان و دامغان هنوز هم این نفوذ هنری بچشم می‌خورد^{۲۶} . (تصاویر ۵- ب وب و ۶- ب) .

گواه این تشابه ، گنبد مسلمانان ارسلان جاذب Arsalan Jadhib در سنگ بست می‌باشد . ۱۹۴۶ هجری (۹۹۷- ۱۰۲۸ م)^{۲۷}

ولی هیچ گواهی وجود ندارد که معلوم کند دیوارهای داخلی برج دماوند از نظر طرح گج بری و طراحی روی آن تحت تأثیر گج بریهائی که در جنوب

۲۳ - دلک به آثار ایران تالیف گداد دشکل ۱۱۵ به ویژه کتیبه بالای ایوان

۲۴ - دلک به همان کتاب گداد

۲۵ - دلک به معماری دوره اسلام تالیف هیل و گربر اشکال ۲۹۱

۲۶ - طرحهای گل و بوته گود در فرمتهای پایین تاریخانه و مسجد جامع ، مناره‌های دامغان (تصاویر ۳۵۹-الف وب سوره) و طرحهای مشابه نزدیک پایه مسجد جامع ، مناره‌های سمنان (تصویر ۳۶۰-الف سوره)

۲۷ - بهترین عکس گرفته شده از کتاب معماریها و تزئینات اسلامی تالیف آقایان هیل و گربر (تصویر ۱۶۹ کتاب مربور)

سنگ بست وجود داشته قرار گرفته باشد^{۲۸}. و همچنین با آنهاییکه بعداً با اختلاف کمی در بعضی آثار تاریخی جنوب سنگ بست بدست آمده شباخت ندارد^{۲۹}. و همچنین با اینکه کوشش زیادی در ساختن نمای این طرحهای آجری بعمل آمده است ولی هر بیننده را کنجکاو میسازد که بداند علت بوجود آوردن این طرحهای پیچیده و در هم دربر ج دماوند چه بوده است^{۳۰}؟

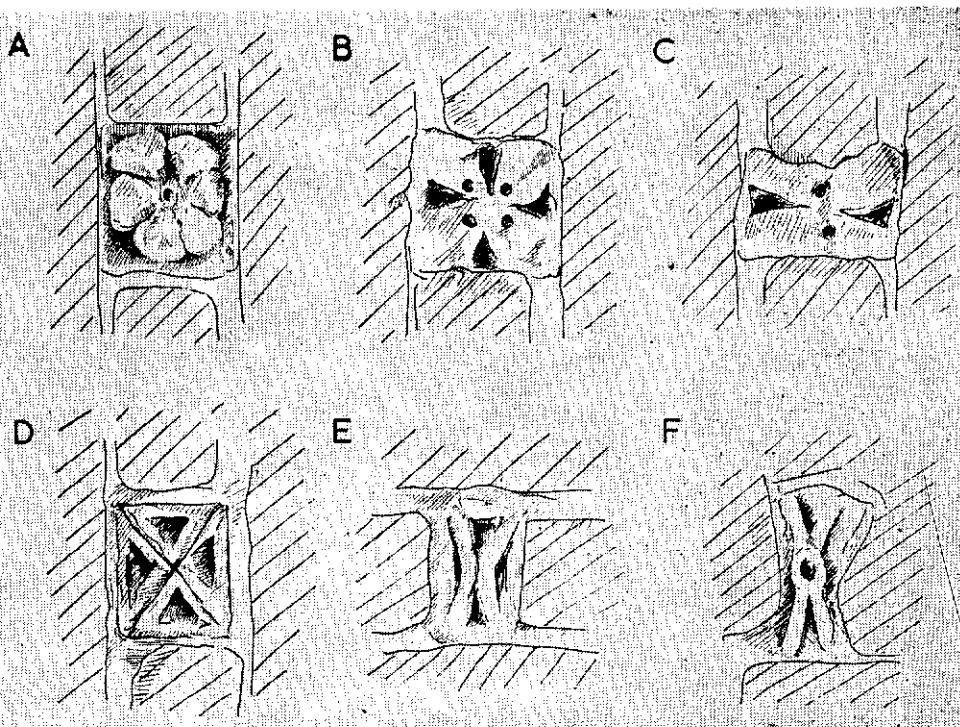
اگرچه چنین امکان استثنائی وجود ندارد که تمام تاریخ گذاریها اشتباه و نا مشخص باشد ولی ممکن است در باره برج دماوند چنین وسوسه‌ای تقویت شود که تاریخ آن به پیش از دوره سلجوقی نسبت داده شود. بخصوص چون طرحهای آجری مذکور آنقدر پیچیده است که بنظر میرسد از آجر کاریهای پیش از دوره سلجوقی تقليد شده است. ولی از طرح آرایش آن آشکارا معلوم است که طرح آرایشی سنگ بست در دماوند بکار رفته و فقط ایرادهایی که برای تاریخ ساخت برج دماوند مشهود است عبارتند از :

- الف : وجود چیزی در بسیاری از بندهای عمودی ستونهای آجر نبشی (پخ)
- ب : وجود دو گوشواره طاقچه‌ای کوچک اختصاصی در بالای درروودی (تصاویر ۳ ب و ۴ ب) ستونهای با آجر تبیشی که پیش از دوره سلجوقی نسبتاً کمیاب بوده چنانکه آقای شرودر Schroeder خاطرنشان ساخته‌اند اغلب خیلی ساده هستند^{۳۱}. با اینکه شباهت ستونهای آجری تزئینی دماوند تا اواخر

۲۸ - کتاب معماریها و تزئینات دوره اسلامی تصویرهای ۱۷۰ و ۲۶۰ ب سوره
۲۹ - ر.ک به بولتن مؤسسه آمریکائی بخش هفت ایرانی و جلد پنجم باستانشناسی تالیف ویلبر من «ریزبریچت» Z.D.M.G - در مردمه ایرانیان تالیک و لبر و جلد پنجم باستانشناسی من ۳۳۷ و جلد ششم هنر دوره‌های اسلامی بخش تصویر ۳ و ریز بریچت تالیف هرزند جلد پنجم چاپ ۱۹۲۶ ص ۲۷۵

۳۰ - نقش هندسی اوایل سده یازدهم بنوان نمونه، رویهای و محراب سنگ بست ص ۱۷۰
کتاب معماریها و تزئینات دوره اسلامی و مناده‌های تاریخانه دامغان (شکل ۳۷۴
ب سوره)

۳۱ - برای فهرست بنایهای اولیه بنای اظهار شرودر که اثر ماله یا اثر انگشت در آنها دیده می‌شود به ص ۹۶۱ سوره و همچنین به شرح گل و بوته‌ای و هلام عمودی چهل دختران دامغان در کتاب معماریها و تزئینات دوره اسلامی تالیف هیل و گر بر دجوع شود

شکل ۳ - نوع آرایش روی ستونهای آجری برج دماوند بمقیاس $\frac{1}{2}$

سدۀ یازدهم قابل انکار نیست^{۳۲} و اختلاف عقیده هم وجود ندارد و احتمالاً اشکال تجربی (شکل ۳-الف-ج) دوره‌های پیشین را بخوبی نمایان می‌سازند. گل خام آرایشی و بسیار کم دوام و منحصر بفردی در دماوند بدست آمده (شکل ۳-الف) که شباهت تام با گلی دارد که در گلهای شش پر نائین بکار رفته است.^{۳۳} دماوند و نائین هردو از یک طرح آرایشی مانند نقطه‌های نزدیک و چسبیده بهم بکار برده‌اند.^{۳۴} چنانچه در دوره‌های بعدی بتدریج در نتجه تکرار زیاد نقش

۳۲ - نقش بر جسته اطاقک کوچک گنبد مسجد جامع اصفهان (شکل ۳۷۶ ب سوروی) و اشکال مشابهی که از مسجد جامع مجاور برج دماوند (جلد دوم معماری دوره اسلامی تالیف مایرون اعمیت بخش ۲، اشکال ۲۱-۱۸-۱۵-۲۰-۲۷-۲۸)

۳۳ - تصویر ۲۶۹ ب سوروی

۳۴ - اشکال ۲ ب و پ را با تصویر ۲۶۹-الف سوروی مقایسه شود

نقشه‌چین بشلل مثلث در آمده است.^{۳۵} و بالاخره بمرور زمان ستونهای تزئینی، شکل متقاطع ناقص (X) بخود گرفته‌اند (شکل ۳ ثروج) که ممکن است نوع قدیمی آنهاستونهای ساده مسجد جامع اردستان باشد که از کارهای او اخر سده دهم میلادی (نیمه دوم سده چهارم هجری) بشمار می‌آید.^{۳۶} از این‌رو ممکن است که آقای شرودر در تصور خود مبنی بر این‌که اثر انگشت یا اثر ماله فقط در بند کشی‌های بنای‌های اولین نیمه سده یازدهم میلادی (اوایل سده پنجم هجری) وجود داشته کاملاً در اشتباہ بوده است.^{۳۷} برای این‌که کاملاً معلوم شود باید از روابط مستقیم بین ستونهای مختلف اوایل اولین دهه دوره سلجوقی و آثار زیادی از گنج بریهایی که در نیمه اول سده دهم میلادی او اخر سده سوم هجری متداول بوده تحقیقات بیشتری بعمل آید. از طرف دیگر دو طاقچه مجاور هم (تصویر ۴ ب) برای معلوم ساختن تاریخ برج مدارک بسیار خوبی هستند. چون بهریک از آنها نوعی مقرنس (تصویر ۳ ب) مشخصی را نمایش میدهد که این نوع تزئین مقرنسی فقط در مسجد جامع نزدیک برج دماوند^{۳۸} بعمل آمده است. و با این ترتیب بنای مسجد و نوشته آن برای روشن ساختن تاریخ اواخر سده یازدهم میلادی (اواخر سده پنجم هجری) مدرک زنده‌ای می‌باشد.^{۳۹}

بطوریکه گزارش مربوط به مسجد دماوند آشکار می‌سازد تزئینات بشکل مثلث‌های ذواک‌تیز مانند استالاکتیت برجسته و آویخته‌ای هستند که روی هریک از برآمدگیها یک گل آرایشی سه پره (مانند برگ گشنیز) قرارداده شده است. و شکل قوسی هر طرف آن بذاویه قائم‌های منتهی می‌شود.^{۴۰} بعلاوه هر دو طاقچه برج و تزئیناتی که تزئین مسجد جامع مجاور آن با آن شباهت دارد می‌تواند همان نمونه ستونهای تزئینی با آجر نبشی را نمایش دهد که

۳۵ - شکل ۲ ت دا با تصویر الف مقایسه شود

۳۶ - تصویر ۲۷۰ ب سوروی

۳۷ - ص ۹۶۱ سوروی

۳۸ - ص ۱۶۳ و شکل ۱۶ کتاب اسمیت

۳۹ - ص ۱۷۱ کتاب اسمیت

۴۰ - ص ۱۶۳ کتاب اسمیت

که طرح آن در شکل (۳ج تصویر ۳-ب) نشان داده شده است. بنابراین اگر ما تزئینات استالاکتیت (هرقنسی) بی نظیر موجود در استالاکتیت های برج دماوند را قدیمی تر از نوع مقرنس های موجود در مسجد جامع دماوند بدانیم دور نرفته ایم. وازا زین رو اگر گره های کم نظیر بین دو استالاکتیت برج را مقدم برآ نهائی که در مسجد جامع دماوند^{۴۱}. هستند بدانیم و از طرف دیگر اگر لااقل تعدادی از ستونهای تزئینی مشخص مسجد جامع دماوند را در نظرداشته باشیم ممکن است در پیشنهاد اینکه برج دماوند تقریباً در ربع سوم سده یازدهم میلادی (نیمه اول سده پنجم هجری) ساخته شده چندان اشتباه نکرده باشیم^{۴۲}.

برجهای آرامگاههای خرقان

دو برج آرامگاه خرقان در دو کیلومتری غرب دهکده حصار از منی و در ۳۳ کیلومتری غرب شهر کوچک آبگرم در کنار جاده قزوین به همدان در نزدیکی ناحیه خرقان واقع شده است^{۴۳}. (شکل ۱)

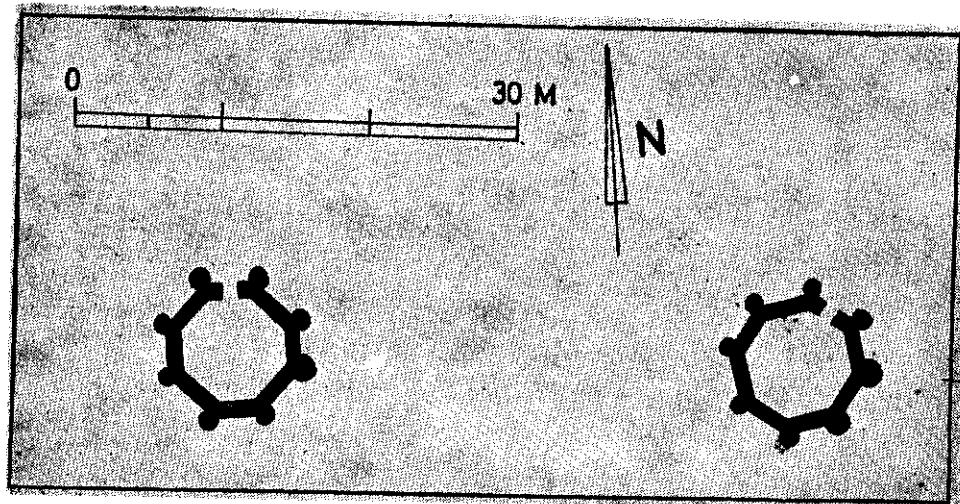
۴۱- د.ك به اشکال ۲۷ و ۳۸ و کتاب اسمیت

۴۲- هرگونه بررسی درباره شکل مربوط تاریخ قبلی را نسبت به بناهای بعدی تقریباً معین می سازد بطوریکه از برگی سنگهای آن میتوان آنها را به دوره آل بویه نسبت داد و همچنین آرامگاههای مزبور در سیمیرن که در ۹۰ کیلومتری شمال غربی قزوین قرار دارد مؤید این نظریه میباشد (د.ك. به قصرهای ساسانیان تالیف ویلی P.Willey چاپ ۱۹۶۳ تصویر ص ۹۷) ضمناً گوشواره های دوتایی بالای در ورودی هم بی شباهت به گوشواره های دماوند نیستند و نیز قبل معلوم نمودیم که این سبک مخصوص دوره سلجوقیان بوده است.

۴۳- د.ك به شرح اول اخبار مصور لندن نوشته استرونax و یانگ در ۲۵ سپتامبر ۲-۱۹۶۵ روزگار باستانی شماره ۱۵۸- تحت عنوان باستانشناسی خارجی بریتانیا چاپ ۱۹۶۵-

نام خرقان که فعلاً قرقان تلفظ می‌شود به دوره اولیه اسلام نسبت داده می‌شود. ولی در حال حاضر هیچ مدرکی وجود ندارد که برای روشن شدن موضوع باآن مراجعه نمود، و حتی از خود برجهاهم تاریخ ساختمان و نواحی نزدیک آنها اطلاعی بدست نمی‌آید.^۴

برجهای خرقان درمحوطه بازی بفاصله ۲۹ متری حد مرزی خرقان قرار گرفته‌اند (تصویر ۷-ب و شکل ۵) برجهای آرامگاههای خرقان بسبب ترئین ارزشند خود در ردیف زیباترین آثار تاریخی آجری که تاکنون در ایران پیدا شده میباشند. (تصویر ۷-ب و شکل ۵).

شکل ۵- نقشه زمینی برج آرامگاه خرقان

این دو برج اخیرالذکر در زمان حکمرانی سلجوقیان ساخته شده‌اند و از قدیمی‌ترین گنبد‌های دوپوشی ایران بشمار می‌آیند و یک سری نقاشیهای مختلف قابل ملاحظه‌ای بسبک آثار تاریخی قدیمی‌تر درروی دیوارهای داخلی برج بعمل آمده است.

^۴- ر- ل به مقاله اشtern که درباره خطوط موجود درروی آرامگاههای خرقان نوشته شده است. ص ۲۱-۷

از دو کتیبه این بنا که دیلا بطور مشروح از آنها بحث خواهد شد^{۴۵}. چنین به نظر می‌آید که هردو آرامگاه احتمالاً توسط یکی از معماران ناشناس محلی ساخته شده است. که در کتیبه قدیمی‌تر ازوی بنام محمد بن مکی الزنجانی و در کتیبه بعدی ابوالمعالی بن مکی الزنجانی از او نامبرده شده است ولی از نوشته‌های روی گنبد استنباط می‌گردد که صاحبان هردو آرامگاه اصلاً از نژاد ترک بوده‌اند.

بنابراظهار نظر آقای اشترن Stern؛ شاید نام صاحب آرامگاه قدیمی‌تر ابوسعید بیچار پسر Sad بوده است در حالیکه نام صاحب آرامگاه بعدی ممکن است ابو منصور ایلتنای تی Titayti پسر تکین Takin نوشته شده باشد^{۴۶}. آرامگاه شرقی بسبب قدمتی که دارد در این مقاله برج اولی نامیده‌ایم و بتاریخ آن ۱۰۶۷-۶۸ هـ (۴۶۰ م) و آرامگاه غربی برج دومی نامیده شد و بنای آن بسال ۱۰۹۳ هـ (۴۸۶ م) حبس زده می‌شود^{۴۷}.

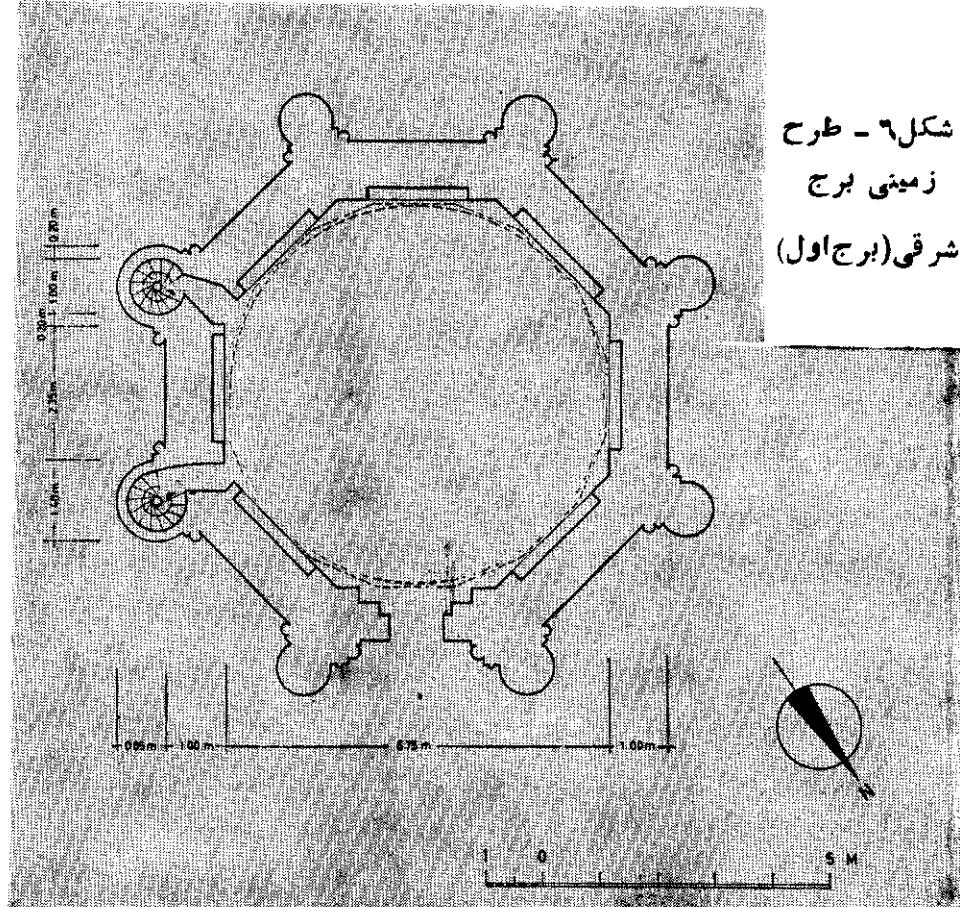
۴۵ - م ۲۹ همایون (مقال اشترن)

۴۶ - م ۴۲ همان مقاله (اشترن)

۴۷ - نگارنده‌گان مقاله بینهایت خرسندی باشند اذاینکه آقای اشترن در خواندن خطوط با آنها یاری نموده است و همچنین ازدکتر بایرون اسیبت که از هر گونه داهنماهیهای لازم و دادن اطلاعات ذیقیمتی که شامل سوابق تاریخی و فتنی بوده است خود داری ننموده و نیز از آقای محمد تقی مسطوفی که مساعد تهای بسیار ارزفده و تمربخشی که در عملیات تحقیقی ابراز فرموده، نه تنها در خواندن نوشته‌های گوتاگون کوفی بما یاری نموده‌اند بلکه اطلاعات محل و فنی ایشان باعث گردید که در تمام ووارد پژوهشی بتوانیم تحقیقات مستندی را در این باره انجام دهیم سپاکزاریم. و از آنای جهانگیر یاسی برای اینکه در دو نوشته‌های خوبی از نوشته ها تهیه نموده ند و از آقای دستمی برای اینکه در عکسبرداریهایی که در تصاویر ۸-الفوب، ۱۰-الفوب، ۱۲-الفوب و ۱۹-الفوب ۲۲-۱۹ نشان داده شده است بینهایت متشکریم و همچنین از آقای ولف گانگ سالزمن باستانشناسی موسسه آلمانی برای اندازه‌گیری سطوح و درسهای که در اشکال ۸-۵، ۱۲، ۱۳ و ۱۵ نشان داده شده و از آقای مادتین ویوردیپل برای تهیه کردن کپیه‌های مرکبی اشکال ۳، ۴ و ۱۴ نشان داده شده است و از دو شیوه اولیو کیتسون که در امور چاپ و ظهور عکسها و تصاویر اضافی که توسط های استر و ناخ گرفته شده و ذخیره زیادی را متحمل شده‌اند تشکر می‌کنیم.

برج اولی شکل ۸ گوشه‌ای دارد که در هر گوشه آن پایه مدوری ساخته شده است (شکل ۶) این برج در کنار بستراصلی نهری که از نزدیکی آن می‌گذرد واقع گردیده است. اطراف آرامگاهها را گل ولای سیل احاطه کرده است و

شکل ۶ - طرح
زمینی برج
شرقي (برج اول)

ضخامت روسبات موجود از کف اطاق اصلی آرامگاه در حدود ۷۵ سانتیمتر تا یکمتر بالا آمده است در روی دیوارهای سطح جانبی برج، علائمی از فرسایش و تعمیرات ناتمامی که توسط خود روستائیان بعمل آمده دیده می‌شود. تعمیرات انجام شده قسمت وسیعی از پایه‌ای این بنای تاریخی را پوشانیده است. (تصاویر ۷-الف و ۸-الف و ب). در حقیقت ظاهراً چیزی وجود ندارد که بتواند وجود

پایه‌های سنگی را ثابت کند. زیرا این بنامانند بیشتر بناهای دوره سلجوقی علاوه بر اینکه دارای یك زیرسازی محکم آجری میباشد روکش آجری کاملاً ترقیتی هم روی آنرا پوشانیده است.^{۴۸} ضخامت متوسط دیوارها به ۲۰ سانتیمتر میرسد در حالیکه حد متوسط ضخامت روکش ترقیتی ۲۱ سانتیمتر میباشد طول هر آجر بین ۱۹ تا ۲۰ سانتیمتر متغیر بوده و ضخامت متوسط آنها پنج سانتیمتر است و عرض لایه‌ها از ۲-۱ سانتیمتر تغییر میکند.

اگر مازمها رت چشم کبری که در بهم پیوستن سقف مخروطی با یک روکش نیم کره‌ای داخلی بعمل آمده صرف نظر کنیم.^{۴۹} برج اولی قدیمی ترین نمونه یک گنبد دوپوش واقعی است که تا کنون در ایران دیده شده است. بطوریکه در تصویر (۸-الف) دیده میشود گنبد داخلی هنوز نمایش دهنده زیباترین حالت منحنی میباشد و انحنای یکنواخت گنبد بیرونی از بالای ضلع هشتم شروع میشود و ارتفاع آن در دورتا دور گنبد بیش از سه متر نیست ولی از قسمت بالای ضلع سوم بسبب ریزش آجرهای گنبد بالائی چیزی بجای نمانده است. (تصویر ۸-الف در رویه گنبد (گنبد بالائی) آرایش مخصوص (سده‌های ۱۱ و ۱۲) (و ۶) هجری بچشم میخورد. گندهای کافالدار سده یازدهم و دوازدهم از نظر برتری برابرند و در رویه بیرونی گنبد از بالای هرستون شیارهای باریک عمودی خاصی ساخته شده است.^{۵۰} و برآمدگی این شیارها در حدود ۱۵ تا ۲۰

۴۸ - بنا با ظهار عقیده ویلبر تمام کارهای انجام شده در این بناها تا اواسط دوره سامانیان متداول نبوده و معلوم است که آجرهای بزرگتر از حد معمولی در دیوارهای ساده بکار میبرده‌اند که چنین بمنظار میرسد در واقع آجرهای روی بنا با آجرهای داخلی یکسان بوده‌اند ولی بعد از اطمینان کوچکتری باطرحهای مختلف باهارات زیادتری در بنا بکار میبردند نظریه بعدی او اینست که طرحهای شبک هندسی بتدریج کمتر شده و روکش‌های ترقیتی با ضخامت کم در لایه‌های پر ملات که باقیستی درست کاری داخلی بنا بکار رود در رویه ترقیتی بکار میبردند. به جلد ۶ کتاب معماری دوره اسلامی پخش امن ۱۸ تألیف ویلبر رجوع شود.

۴۹ - مانند برج آرامگاه لاجیم به آثار ایران نوشته گداد رجوع شود.

۵۰ - و - ک به مهارتی از که دو شیارهایی ترقیتی مسجد جامع گلپایگان بکار رفته است برای اطلاع بیشتر به (تصویر ۳۰۹ سودوی) رجوع شود.

سانتیمتر است که هریک از آنها شامل دوردیف بر حسته از نیمه یا چار که آجرها میباشد که با شیارهای لبه دار یک در میان دیده میشوند و در بین شیار آنها آجرهای باریکی قرارداده اند (تصویر ۷-الف) ولی عدم وجود این نوع شیارها در روی سطح گنبد داخلی معلوم میسازد که بطور کلی جنبه آرایشی این قبیل شیارهای برآمده بیش از جنبه استحکام آنها بوده است.

در روی گنبد بیرونی فقط یک پنجره در بالای ضلع ۲ درست روبروی پنجره ایکه در روی گنبد داخلی میباشد قرار گرفته است تصویر (۸-الف). یک پنجره دیگر در روی گنبد داخلی ضلع ۴ (تصویر ۱۳ ب) دیده میشود ولی این پنجره در فاصله خمید کی گنبد جای داده شده بنظر میرسد که امکان دارد احتمالاً قرینه آن در روی گنبد بیرونی هم وجود داشته است. و نیز احتمال دارد در یچه اخیر اذکر مانند در یچه های بالای ستون ۲ و ۳ فقط برای دریافت نور غیر مستقیم مورد استفاده قرار گرفته است.

به حال در یچه های نور کیر گنبد داخلی چهار گوشه هستند و چون^۱ در گاهی آنها از آجرهای عمودی (راسته) ساخته شده برجسته دیده میشوند. عرض راهرو بین دو گنبد داخلی و خارجی فقط ۴ سانتیمتر است.

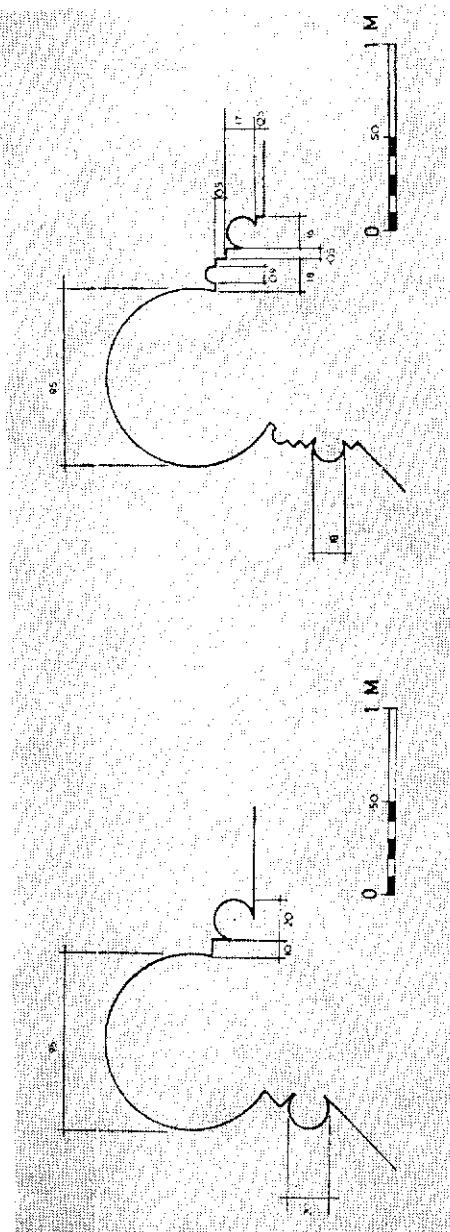
تمام هشت ستون باستانی آنها یکه در ضلع سوم قرار دارند از نظر قطر یکسان میباشند فقط ستونهای مذکور دارای قطر بزرگتری هستند زیرا داخل هریک از آنها پله هایی کار گذاشته شده است تصاویر (۸-الف و ۱۰ ب).

پله های مارپیچ در داخل دو ستون در جهت عقربه های ساعت ساخته شده اند و از دو در چهار گوشة اطاق اصلی آرامگاه میتوان با آنها راه یافت^۲. در هریک از ستونها ۲۲ تا ۲۶ عدد پله وجود دارد که هریک ۳۰ سانتیمتر بلندی و حداقل ۵۲ سانتیمتر عرض دارد. از آخرین پله بر اهر و بین گنبد های داخلی و خارجی راه داده اند^۳. هنوز بخوبی معلوم نیست چه نوع پوششی برای

۵۱- از نظر باقیماندن این نوع نعل در گاهی ها به تصویر ۴-ب رجوع شود.

۵۲- هریک از درهای مشابهی که در تصویر ۴-ب نشان داده شده است.

۵۳- در گاهی نظیر آن در آرامگاه بعدی موجود است. تصویر ۴-ب

شکل ۸ - طرح هریک از ستو نهای برج
دوم خرقان

شکل ۷ - طرح هریک از ستو نهای
برج اول خرقان

پوشانیدن آن ستو نهای محکم بکار برده اند آجرهای آرامگاه امام دور^۴ عراق و

۵ - رک به معماریهای اسلامی مصر تالیف کر سول K.A.C. Creswell

آجرهای مخروطی تزیینی بالای برج آرامگاه هشت وجهی نزدیک تویسر کان^۰ ممکن است نمونه دیگری از گنبد های کامل امدور متداول بوده باشد. در هر صورت هنگام پوشانیدن بالای گنبد بایستی از جائی که شیار های روی گنبد وجود دارند شروع شود. قسمتی از طرح نمای سردر ورودی ضلع یک باطرح دیوار های دیگر فرق دارد و طرح منحصر بفردی است ولی ضلع دیگر با قیمانده برج اولی تقریباً بایکدیگر مشابه هستند و تنها فرق ظاهر آنها در جزئیات آرایشی آجر کاریهای رویه سطح جانبی دیوارها است. چون ضلع ۳ دربین دوستون بزرگتر قرار گرفته است آجرهای تزیینی آن از آجرهای سایر دیوارهای گنبد باریکتر تراشیده شده‌اند).

از حلقه گنبد به پائین ابتدا خط کج بریهای برجسته مینیاتوری که تا پائین آجرهای جلوه‌آمده محیط گنبد پیوسته هستند دیده میشوند (تصویر ۹-الف) برای اینکه قدمای عقیده داشتند که هر جای باز و خیلی صاف باید نشان دهنده تزیینی آن دوره ها باشد. زیرا یک زینت کوچک میتواند خود را بخوبی نمایش دهد (تصویر ۹-الف) و بلا فاصله بعد از خط برجسته یک سری تاباو و کتیبه‌های افقی داده اند^۱ (تصویر ۹-الف و ۱۲-الف) در زیر این کتیبه‌های هندسی کتیبه‌های افقی خیلی باریکتری وجود دارند که از ضلع؛ در روی آنها با خطوط آجری سه‌آیه آخر سوره ۵۹ به خط کوفی نوشته شده است.^۲

در زیر نوشته‌های مذکور روکش تزیینی اصلی بنادر هشت اسپر بلند ساخته شده است (تصاویر ۹ - ب و ۱۱-پ). هر اسپر در زیر یک رومی (طاق قوسی) و فاصله میان ستونهای باریک و کوچک باطرحی ساخته شده‌اند (ولی ضلع یک دارای طرح مخصوصی میباشد). و نیز در هر اسپر باستانی ضلع یک لایق

۵۵- ممکن است بعداً چاپ شود.

۵۶- به شرح تصاویر پایان مقاله رجوع شود.

۵۷- ر-ک س ۳-۲۲. مجله ایران

دو حفره دیده میشود، در روی تمام اسپرها شکوه و عظمت هنری بچشم میخورد ولی در روی اسپرهای ضلع یک دو و هشت و همچنین نمای سردر ورودی مهارت بیشتری بعمل آمده است^۸. رومی بالای اسپرها از دو سلا به آجری با آجر لگهای (تحت) ساخته شده‌اند و همچنین در بالای رومی‌ها بسبب وجود انحنا محل خالی را با قطعه آجرهای سه گوش پر کرده‌اند (تصاویر ۱۰-ب و ۱۱-ب)

بقیه رومیهایی که از نظر طرح کلی متحدد الشکل هستند لبه خارجی آنها شامل یک نوار باریک آجری بوده با این تفاوت که شکل مثلثی موجود در ضلع یک در رومیهایی که با آجر راسته ساخته شده‌اند با کم و زیاد کردن فاصله بند آجرها شکل مثلثی در بالای رومیها بوجود نیامده است. با اینکه تزئینات بکار رفته در برج اول خیلی بیسابقه است ولی دیدن طرح تزیینی آجرهای خفته و راسته که برای افزودن اهمیت تزئین سردر ورودی و اطراف آن به شکل گل و بوته در آمده‌اند جالب توجه میباشد.

چون دوستون از هشت ستون تقریباً دارای یک طرح هستند و هر یک از ستونهای دیگر دارای طرح خاصی میباشند و همچنین اسپرهای ضلع ۲ و ۷ و ۸ در بین بقیه اسپرها شامل طرحهای اختصاصی میباشند از اینرو ستونهای هشرف به ضلع ۲ و ۸ از نظر اشکال آجری بربقیه ستونهای برتری زیادی دارند تصاویر (۱۰-الف و ۱۱-ب). مانند خود ضلع یک خطوط تاریخی زیاد بر جسته بالای کنید که در بخش مجزا از هم نوشته شده‌اند (تصویر ۷-الف) و خط کوچکتر و بسیار ظرفی‌تر بالای خود سر در ورودی بسیار بی‌سابقه میباشد (تصویر ۹-ب) و نیز با مهارقی طرح هندسی پیچیده اسپر بالائی را از طرح راسته و خفتهد مخصوص اسپر پائینی از هم جدا کرده‌اند (۷-الف) در چنین زمانی بوده که با بکار

۵۸ - مانند برج دمانند شکل ۴

بردن کلمه الله بعنوان آرایش در روی بنها موردنوجه قرار گرفته است و در این بنام در داخل اسپر بالائی ضلع یک در ۹ جا کلمه الله بعنوان تزیین بکار رفته است. و در زیر انحنای رومی (طاق قوسی) اصلاح مشابه این اسپر آجرهای مخصوص هارپیچی کار گذارده شده است^{۵۹} (تصویر ۹-ب) بین قسمت بالائی و پائینی اسپر باز هم یک ردیف گچ کاریهای مدور و برجسته مانند آنها بکه در سطح بالاتر دیده میشوند وجود دارد (تصویر ۹-الف و ب) و همچنین با مختصراً نگاهی به تمام قسمت اسپر اصلی مشاهده میگردد که اسپر ضلع یک از اسپرهای بقیه اصلاح نسبتاً کوچکتر است و مدارهای مدور و هم شکل در داخل زاویه بدنه چهار گوشه برآمدیت تزیین ضلع یک افزوده است (۹-الف) احتمالاً قسمت پائین این اسپریک هشتی بوده بنظر میرسد که در کاهی آن را بعداً با آجر مسدود کرده‌اند و رومی اسپر مذکور دست نخورده باقیمانده است و آجر کاریهای داخلی (تصویر ۲۴-ت) این حقیقت را تأیید میکند که ارتفاع سر در درودی او لیه هر گز از حد کنونی بلندتر نبوده است. و نیز از حفره‌های باقیمانده در دو طرف بالای سر در استنباط میگردد که ابتدا در درودی دو تائی بزرگ و طاقداری وجود داشته است (تصویر ۲۴-ت) و همچنین بقایای موجود کف او لیه آستانه در درودی را مشخص می‌سازد.

پس از بررسی قسمت درونی برج اولی مشاهده میگردد که دیوارهای داخلی برج هم هشت ضلعی میباشند و هر اسپر در زیر یک رومی (طاق قوسی) قرار گرفته است (۱۳-الف) و در بالای این اسپرهای بلند شانزده اسپر کوچکتر

۵۹ - باید اضافه نمود که ذیر رومی اسپرهای درونی هر ضلع در درودی باطرجهای لوزی شکل که از آجرهای بریده مینیاتور کاری شده‌اند (تصویر ۷-الف) نظیر طرح مسجد جامع گلپایکان می‌باشد به جلد ۶ کتاب معماری دوره اسلامی تألیف ویلبر بغضن ا شکل ۱ - الف درج شود.

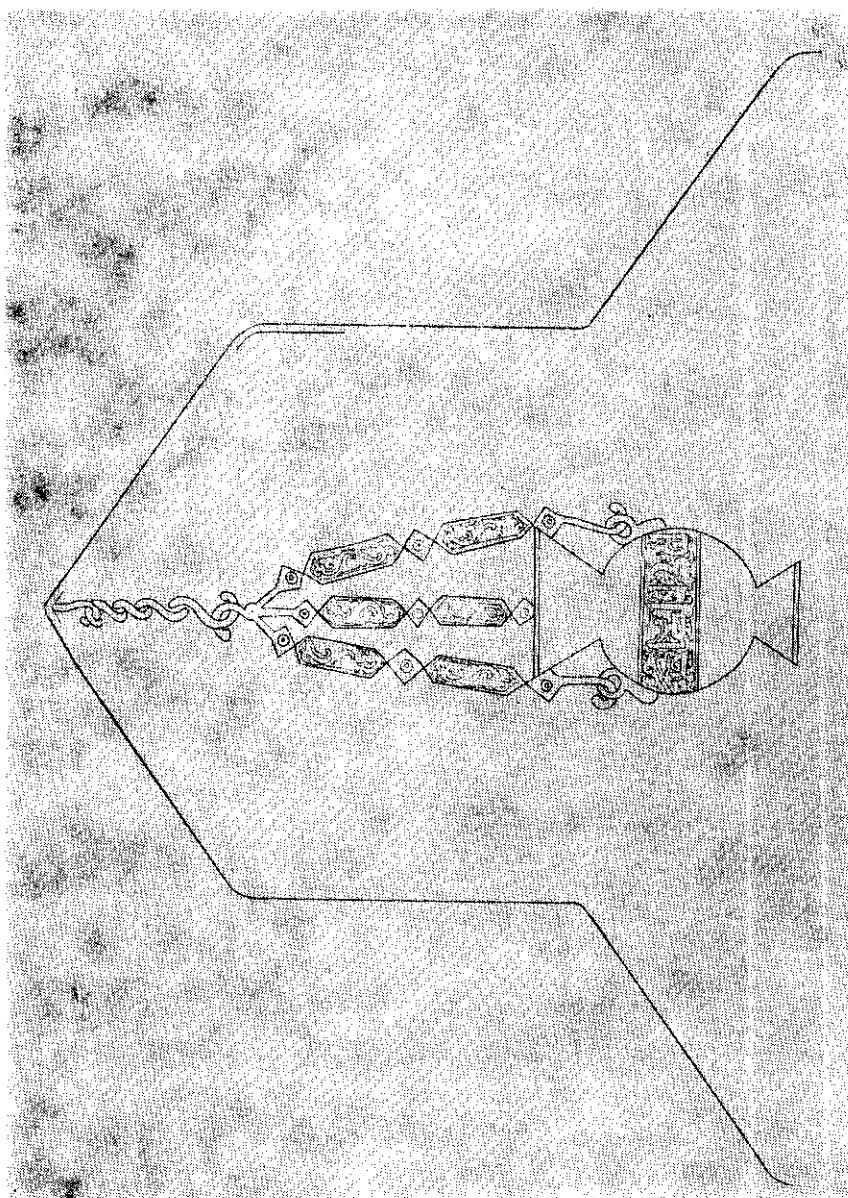
دور تادور حلقه داخلی گنبد بشکل شش ضلعی تغییر داده اند و نیز خود گنبد از چندین لایه آجری متعدد المرا کز ساخته شده است (تصویر ۱۳-ب)

کف کنونی بنابر روی کفاو لیه ساخته شده است و در پایه هر اسپر با قیمانده سکوهای آجری اولیه که تقریباً به ارتفاع ۰.۳ سانتیمتر بوده است دیده می شود. ولی چون سکوهای ساده آرامگاه اخیر الذکر خرقان و سکوهای گنبد سرخ مراغه ۵۴ هجری (۱۱۴۷-م) از چند جهت شبیه هم هستند از این روحین بنظر هیرسد بسباب این بستگهای مشخص احتمال دارد که هر دو بنا از یک مبدأ اصلی الهام گرفته باشند. از داخل گنبد از دو در ورودی باریک و چهار گوش بدو راه پله هاریچی که هر یک در یکی از ستونهای پهلوئی ضلع ۳ ساخته شده اند را داده اند این درها مستطیل هستند و سر در آنها نیز افقی می باشد و آجر هارا باطرز خوبی در بالای در گاهی کار گذاشته اند.^۶ در هر یک از این ستونها تا ارتفاع سه متری (تصویر ۲۴ - ت) سوراخهای جا چوبستی شکل دیده می شود.

با وجود اینکه تمام قسمتهای حلقه داخلی گنبد، برج اولی با نقاشیهای آبرنگی قابل ملاحظه ای رنگ آمیزی شده مع الوصف یکی از کاملترین و همچنین مجنون گشته ترین طرح نقاشی های دیواری است که تا کنون در بنای های سالم جویی دیده شده اند.

چون قسمت اعظم کج کاریهای رویه داخلی بنادر روی دویاسه لایه زیر سازی محکم و تیره رنگ بخوبی انجام شده است. از ابتدا تا کنون فقط قسمتی از کج کاریهای سقف گنبد و پائین دیوارهای آن ریزش نموده است و بقیه کج کاریهای رنگ آمیزیهای اولیه تقریباً هنوز بهمان شکل اولیه با قیمانده اند (تصویر ۷-الف، ب) رنگ نقاشیهای دیوارهای ای نزدیک بر نگ قسمت پائین آرامگاه رنگ.

- ۶- در کامی قابل ملاحظه برج دوم تصویر ۲۴-ب

شکل ۹- چراغ طراحی شده داخل برج اول بمقاس یک هشتمن

آمیزی شده و بوسیله تغییر آن رنگها اشکال و اشباح مخصوص در رویه اصلی هر اسپر بوجود آورده‌اند رنگ طاق نماها اند کی تیره تراز سایر جاها میباشد و تقریباً بر رنگی متمایل به آبی در آمده است. (تصویر ۱۳-الف). در هر یک از طاق نماها چراغی زیبا و ظریف از نوع چراغهای مسجد ساخته شده در روی بدنه چراغ خطوط کوفی دیده میشود و توسط سه رشته زنجیر از بالای طاق نمای اسپرها آویزان شده است (شکل ۹ و عکس ۱۴ ب) ^{۱۱} نوشته روی چراغ از نوع نوشته‌های معروفی است که عموماً در روی فلز نوشته میشود با وجود اینکه خود چراغ شیشه‌ای نیست ولی در روی آن جمله: «برای صاحب‌ش مبارک باشد» نوشته شده است. ^{۱۲} و رنگ زمینه بدنه چراغ رگهای سیاه متمایل به قهوه‌ای در طرحی نظیر قارچ مشاهده میگردد. و نیز اند کی هم رنگ کرمی در آرایش بدنه آنها بکار رفته است. در روی ستونهای بین هر اسپر طرح مشخص و فوق العاده جالبی بارگیر آمیزی نمایش داده شده است. این نقاشیها عبارتند از پرندگانی که بحال نشسته در روی شاخه‌های درخت انار دیده میشوند که با سبک خاصی نقاشی شده‌اند (۱۴-ت). تنہ درخت دارای سه بخش است. واولین قسمت آن از وسط هر سه ستون شروع میشود و شاخ و برگهای آن تازاویه العاق دیوار به حلقه کنبد بالا میرود.

احتمال میرود که این نقاشی از طرحهای اولیه متداولی بوده که در روی

۶۱ - این گنبد ما مشابه گنبدهای خرقان بوده که تقریباً دیر تراز آنها ساخته شده‌اند و چراغ موجود در معраб آرامگاه زینب واقع در موصل در زمان سلطنت زنجید لولو بین سالهای ۱۲۳۹-۱۲۵۹ م م ساخته شده است.

Archaologische Reise Im Euphratunt Tigris-gebiet

۳۰۸-۱۰ رجوع شود

۶۲ - بنابر اظهارات کتراشترن خود نوشته بر که الصاحبی با تاریخ نقاشی‌های آبرنگ موجود همزمان میباشد

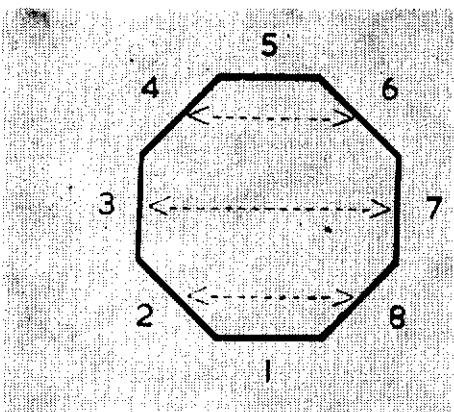
ستونهای دو تائی بزرگ زمان سلجوقی بعمل می‌آمده است. و همچنین این طرح از طریق پیشین خود کاملاً مجزا است. و درخت انار بدان جهت جالب توجه است که طرح آن بعنوان مبنای برای طرح پیچیده اسیر سردر بیرونی مسجد جورجر Jurjr (نام گروهی است) که از بنایهای سده دهم میلادی (چهارم هجری) واقع در اصفهان است می‌باشد.^{۶۲} در نقاشی داخل برج خرقان چهار پرندۀ بطور دسته جمعی وجود دارد که در روی هر طرف ستون دو پرندۀ در روی شاخه‌های درخت انار نقاشی شده‌اند و همچنین هنوز بقایای یک رنگ اضافی در این اثر مشهود است که بطور حتم خود انارها، و پا و منقارهای پرنده‌گان را بر نگ قرمز مشخص بوده است^{۶۳}.

با توجه به قسمت بالای اسپرهای بلند طاقدار مشاهده می‌گردد که در وسط هر یک از کتیبه‌ها یک مдал تزئینی بزرگی وجود دارد که در دورتا دور پیرامون آن شعاع‌های طلوع خورشید دیده می‌شود. در نگ آمیزی سعی شده تا حدی که مقدور بوده رنگ متن داخل مдал تزئینی را که عبارت از یک طاووس نر است و پرهای بال و دم خود را کاملاً گسترشده است از رنگ دیوارهای پائینی

^{۶۳} - اطهار نظر فکار نندگان : طرح موجود در کنار حاشیه نمای بنای آرامگاه آل بویه از طرح پارچه ابریشمی همان دوره آل بویه اقتباس شده و بسال ۳۹۳ هجری ۱۰۰-۱۰۳ م تاریخ گذاری شده است . و بوسیله دورتی . ج - شفرد در بولتن موزه هنر های تزئینی کولن در آوریل ۱۹۶۳ - منتشر شده است و اینکه منقارهای دو سیمرغ رو بروی هم آغشته بمعیه درخت انار تبعید شده از پارچه ابریشمی سده دوازدهم یا سیزدهم موجود در موزه دیگرس که در روی آن تعدادی پرنده‌گان بطور زوجی در روی شاخه‌های درخت انار نشان داده شده است اقتباس گردیده‌اند (سوری تصویر ۹۸۳)

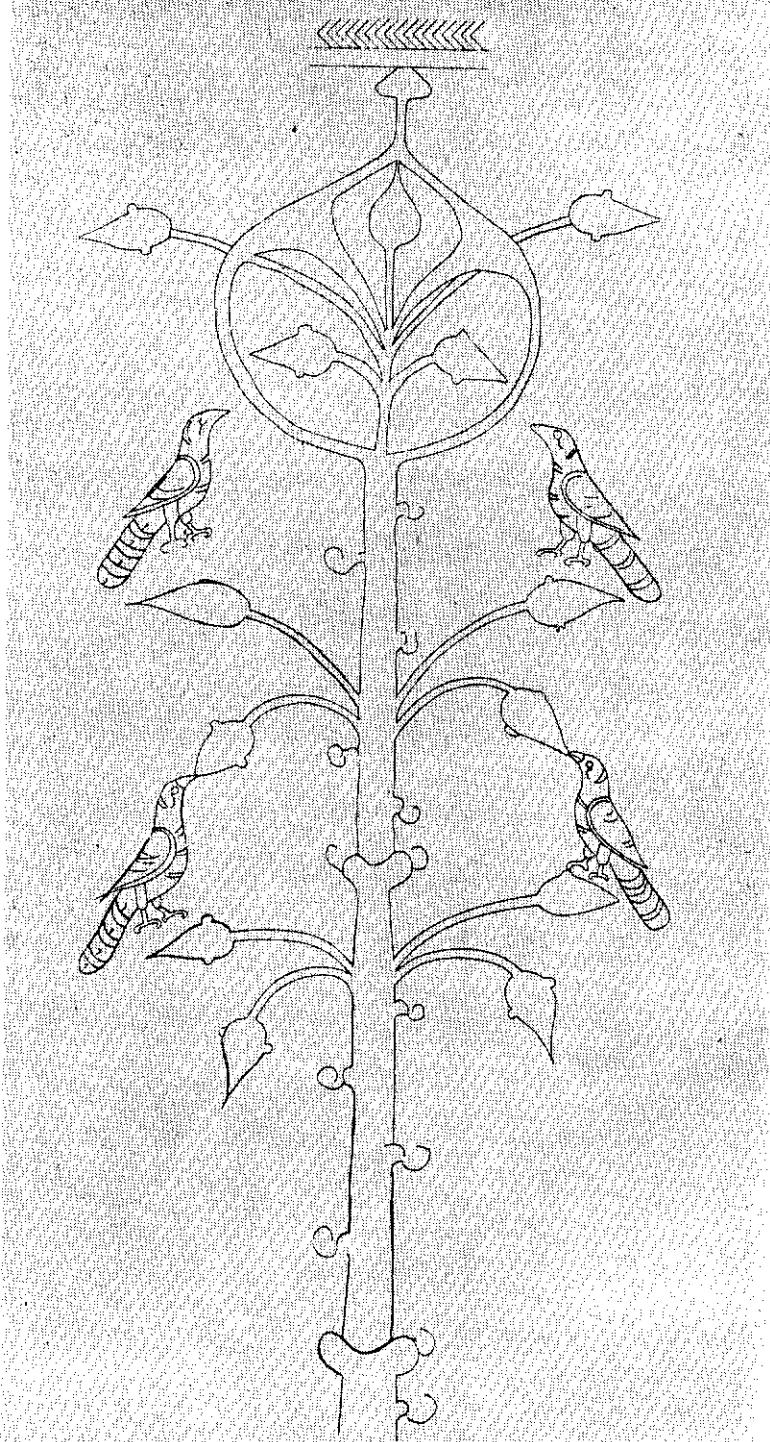
^{۶۴} - پایستی اضافه کرد که درین تصاویر گوناگون دم حقیقی پرنده‌گان حذف شده و بجای آن در وسط بطور بسیار معمولی خطی بجای دم بکار رفته است . این ویژگی آشکاری است که در نقاشی روی ستونهای هر ضلع اصلی در ورودی بکار برده‌اند

کم رنگ‌تر (صلع یک تصویر ۱۵-الف) همچنین در نقش مدار بالای اسپر ۲ و ۸ ستاره شش پری که از چرخش دو مثلث در محور خود بوجود آمده و با طرح هندسی نمایش داده شده است (تصویر ۱۵-ب) و نیز در نقش مدار اضلاع ۴ و ۶ ستاره هشت پری است که از چرخش دو مربع در محور خود بوجود آمده و با طرح هندسی دیده می‌شود (تصویر ۱۵-پ). و در مدار بالای اسپر صلع ۵ یک جفت طاووس رو بروی هم قرار گرفته‌اند (تصویر ۱۵-ت) و بالاخره در اضلاع ۳ و ۷ برای بار دوم یک جفت طاووس رو بروی هم در حالیکه گردنهایشان بیکدیگر تابیده شده است دیده می‌شود^{۶۰} (تصویر ۱۵-ث). با توجه باینکه سه رنگ باقیمانده در روی محور

شکل ۱۱ - نمودار نشان دهنده بستگیهای شش جفت مدار تزیینی داخل برج اول

۶۰ - همان‌طوریکه در تصویر ۱۵-ث پرندگان رو بروی هم در هر دو طرح آخری طاوسمانی که گردنهایشان را بهم تاب داده‌اند با کاکل ودم ذیبا دیده می‌شوند. محدد آن‌ظیر آنها در بنای بوبی‌ای با طرح سیمرغ، روی پارچه ابریشمی افعام شده است (همان کتاب هنرهای تزیینی شفرد) در صورتی که می‌دانیم گچ‌بریهای تزیینی دیواری معروف به دموت (تصویر ۱۵-سوری) در سده دوازدهم یا سیزدهم میلادی بوده و تصویر پرندگان تابیده در آن دیده می‌شود. و نقطه گذاری پیرامون هر فرع مدار هم خیلی پیش از ساختهای در روی پارچه‌های مشابه مذکور متداول بوده است (تصویر ۲۰-سوری)

شکل ۱۰ - طراح بسبک خاص که حالت نشستن پرندگان را در روی
درخت انار نشان میدهد . مقیاس یکدهم

اصلی هر ضلع مکمل یکدیگر هستند ولی صورت هردو پر نده موجود در اضلاع او و بایک حالت مشابه طرح ریزی شده است.

رنگ داخلی مدارهای مدور از آبی، سبزروشن بتدریج به قهوه‌ای سیر و سیاه گرایش پیدا کرده است. و همچنین در اطراف این طرحهای اخیر یک تبادل طبیعی و اصولی هندسی بچشم می‌خورد. باین قریب که بخش بالائی هراسپر از سه طرف بالاسپر راستگوش‌های محاط شده است. (تصویر ۱۳-الف). در قسمت درونی این اسپرها ظاهرآ چیزدیگری جز یک کتیبه سرتاسری آبی با قهوه‌ای رنگ پریده‌ای که در داخل دو زاویه بالائی اسپر و چهار گوشه دیگر قرار گرفته‌اند وجود ندارد. در صورتیکه دواسپر خارجی آن بخشی از تغییرات متواتی ستاره‌ها و اشکال لوزی شکل حاشیه‌آرایشی را در خود نمایش میدهند. (تصاویرهای ۱۵-ج و ۱۳-الف) . متأسفانه رنگ‌های دو حاشیه‌آرایشی خارج اسپرها با رنگ داخل اسپرها چندان فرقی ندارند فقط آزمایش‌های بهتری در آینده احتمال دارد که تصویر کامل رنگ طرح اولیه را روشن سازد.

شانزده اسپر کوچک تشکیل دهنده شکل شش گوشه بالای گنبد درونی بوسیله خطوط عريض آبی رنگ از یکدیگر جدا شده‌اند و اشکال گل و بوته تودر تو در قسمتهای متشی بالای هراسپر و بين ستونهای آنها دیده می‌شود (تصاویرهای ۱۳-الف و ۱۵-الف و ۱۵-ج) . قسمت داخلی هراسپر بطور مخصوصی تحت تأثیر رطوبت‌ها گرفته و در دو نقطه چین خورد کیهانی در حروف خطوط کوفی بوجود آورده است که بطور کلی تغییر شکلی در آنها ظاهر ساخته است. سمت چپ بالای یکی از این اسپرها (تصویر ۱۳-الف) سبز رنگ شده است در صورتی که بقیه اسپرها آبی رنگ آمیزی شده‌اند. (قسمت بالا و وسط تصویر ۱۳-الف

و ۱۴-الف). تنها رنگی که از اين اسپر های مينيا توری که شامل طرحهای هندسى و گل بوته ای می باشند بطور حيرت آوری باقیمانده رنگ های کمرنگ مجاور دونو شته کوفی می باشد در قسمت بالاي (تصویر ۱۳-الف) دیده ميشود. و نيز يك حاشيه باريک بفاصله کمی در بالاي اين اسپر های کوفی با تزيينات گل و بوته ای اخير الذكر را بهم پيوسته و قسمت اعظم نوشته های کوفی با تزيينات گل و بوته ای رون آن هنوز محفوظ مانده اند. (تصویر ۱۳-الف و ۱۴-الف وب). که با استفاده از چوب بست ميتوان پس از آزمایش و خواندن خطوط کوفی بطور حتم نتيجه روش خواهد شد.

خود حلقه داخلی گنبد به حاشيه آرایishi خطوط کوفی پیج در پیج و بر جسته خيلي عريض تر از ساير خطوط مزين شده است و رنگ زمينه قسمتهاي گودآبي ميباشد. ۶۶ (تصاویر ۱۳ ب و ۱۴ ب).

نوشته های حاشيه بالائي بوسيله يك حاشيه دورتا دورتا دورى خطوط پیج در پیج و شاخ و برگ دار و همچنین سطوح جانبی زيرين بوسيله اشكال را ستگوش آبی رنگ تزيين شده اند (تصویر ۱۳-ب). باينكه در قسمت بالاي گنبد عملا چيزی بجای نمانده است ولی ميتوان حدس زد که قسمت مدور خود گنبد در اوائل داراي تزيينات بيشتری بوده است. ۶۷

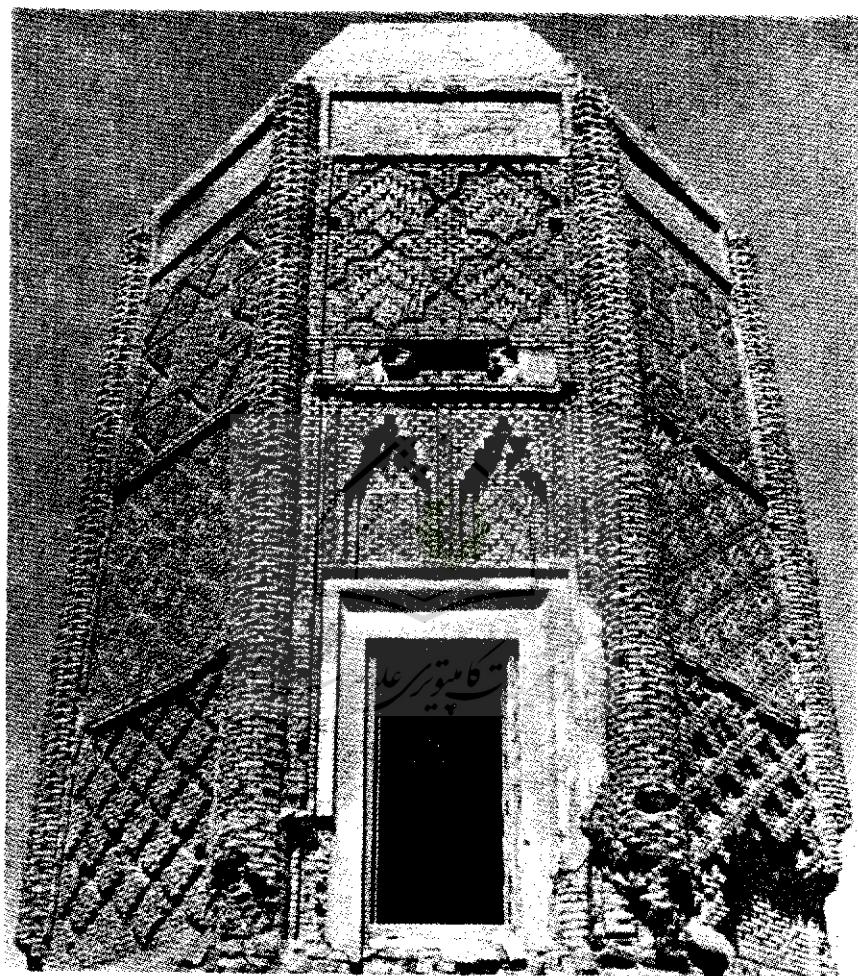
۶۶ - خطوط کوفی گره دار پيشين بانو شته های آرامگاه امام دور (۴۱۷ هجرى ۱۰۲۶ ميلادي) در شكل ۵۸۸ و من ۱۷۲۳ سوروي را مقايسه کنيد

۶۷ - مدارهای مدوری که در روی گنبد مسجد بابا عبدالله نائین (۷۰۰ هجرى ۱۳۰۰ ميلادي) که روی اسپر های شش ضلعی باليک سري خطوط کوفی نوشته شده باقیمانده است به كتاب معماري دوره اسلامي ايران تأليف ويلبر رجوع شود

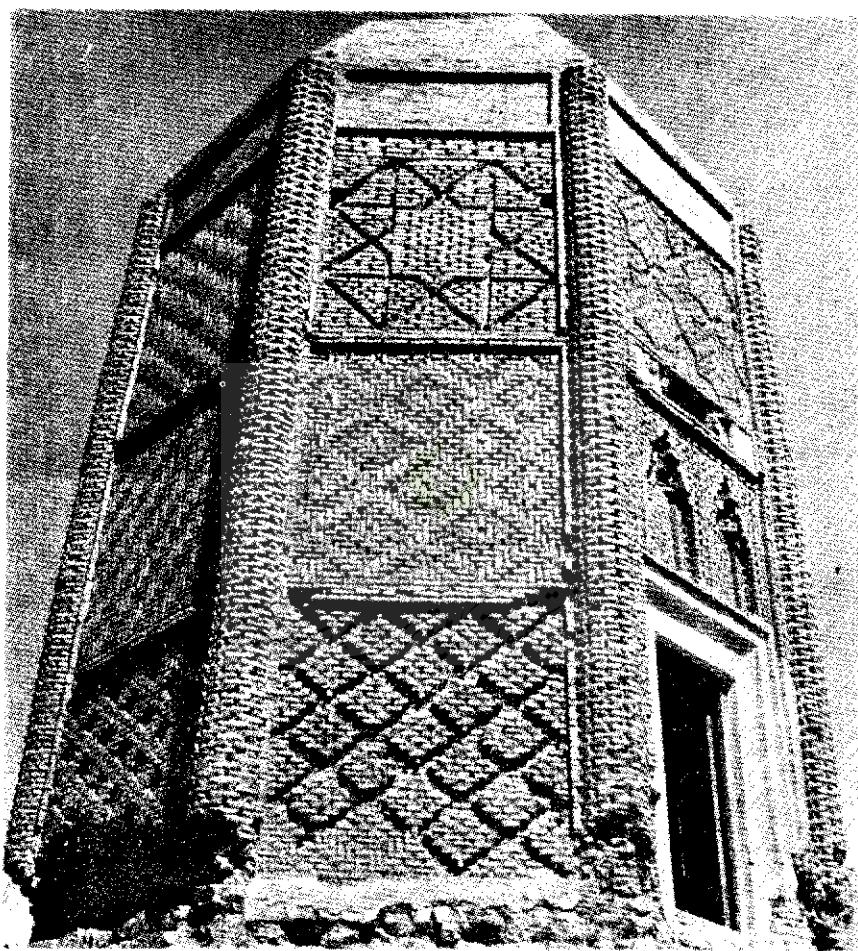
برج دوم : از نظر نقشه، ساختمان و تزئینات برج اخیر خرقان کاملاً مانند آرامگاه برجی اولی است که بیست و شش سال پیش از آن ساخته شده است، و بطور کلی پیدا است که اساس آرامگاه بعدی نیز از برج اولی اقتباس کردیده است (شکل ۱۲ و ۱۳). مهمترین و فنی ترین تغییر یکه در برج دوم بعمل آمده این است که بجای دوسری پله آرامگاه اولی در این آرامگاه فقط یک سری پله های مارپیچی ساخته شده است، این تغییر شکل مزیتی دارد که آسیب پذیری موجود در بنای پیشین در آن دیده می شود حتی اگر جنبه تزئینی ستونهای خرقان عملای بیش از جنبه استحکام آنها مورد نظر باشد وجود دو درگاهی طاق دار که ارتفاع آنها کمی بیش از دو متراست معلوم است که بطور مخصوصی برای حفاظت کنبد از هر قیروی خارجی عملای مؤثر واقع می شود.

در حقیقت خرابی موجود در پله های آرامگاه بعدی درست همان طور است که در پله های آرامگاه پیشین بوقوع پیوسته است اگر معمار بنا مسئله تأثیر هوا را در ساختن پله های نوظهور خود کاملاً مراجعت کرده باشد این پدیده در پله های برج دوم شکفت آور است .

احتمال دارد روکش تزئینی بخوبی در روی دیوارها محکم نشده باشد و ممکن است طرز مهار کردن آنها در روی بدنه دیوارها بطريقه خوبی انجام نگرفته باشد از این رو بهتر است این پله ها که نظائر آنها در جای دیگر دیده نشده است یک حالت استثنائی بدانیم . در نقشه های زیرین دو میان اختلاف نقشه زمینی مربوط به دوساختمان را میتوان مشاهده نمود (اشکال ۸ و ۹) و نیز در کنبد بعدی برای هماهنگ ساختن نمای آن مهارت بیشتری بعمل آمده است و در ستونهای هر ضلع برج دوم یک برج آمدگی اضافی وجود دارد که هر بخش آن مشخص کننده یک طرف اسپر راستگوش عمودی اطراف بدنه ایست که در ورودی در آن جای گرفته است (شکل ۸ تصویر ۱۱ - ت)

تصویر ۱- الف نمای جنوبی برج دماوند که شامل منظره در ورودی تعمیر شده آن میباشد

تصویر ۱- ب ضلع ۱-۲